

קידושין פרק ראשון - סדר ותבנית

א. פרק בענייני קניין בקידושין

פרק א', המחזיק עשר משניות, מורכב משתי סדרות של משניות: האחת עוסקת בדרכי קניין של דברים שונים והאחרת בסיווגי מצוות. צד שווה לשתי הסדרות הוא, שאין להן קשר ממשי לעניין קידושין. רק המשנה הפותחת "האשה נקנית בשלש דרכים..." שייכת לנושא, ואף היא רק מבחינת העניין הטכני של מעשה הקידושין, ובעטייה נוספו אחר כך משניות הסדרה כולה, ובעקבותיה סדרה נוספת שאין לה לכאורה כל זיקה לעניינה של המסכת!¹

ב. "עיבוי" המסכת

העובדה שהמשנה הראשונה היא חלק מסדרה סדורה של דרכי קניין, יש בה כדי ליישב את תמיהת הגמ' בתחילתה², מדוע דיברה המשנה על קניין ולא על קידושין (כסגנון שנקטה בתחילת פרק שני): "מאי שנא הכא דתני האשה נקנית ומאי שנא התם דתני האיש מקדש". והשיבה הגמ' עפ"י דרכה. אולם התבוננות ברצף המשניות א-ה מראה, שהתנא סידר הדברים בתבנית קבועה: (א) האשה נקנית ב...; היבמה נקנית ב...; (ב) עבד עברי נקנה ב...; הנרצע נקנה ב...; (ג) עבד

¹ שאלת סידור מסכת קידושין נידונה על ידי חוקרים אחדים. ביותר הרבה לדבר בה פרופ' א' וייס, ראה באסופת מאמריו 'על המשנה' (הוצאת בר אורין, עמ' 35-36; 219-274), ובקובץ 'תורה שבע"פ' לסדר נשים (ירושלים תשכ"א, עמ' טז-כג). ר"ח אלבק דן בכך במבוא לפירושו למסכת, כדרך שנהג במבואות בשאר המסכתות, ואילו רי"ן אפשטיין עסק בכך בספרו מבואות לספרות התנאים (עמ' 62). התמונה העולה פשוטה למדי - המסכת מורכבת משלושה קבצים. אף הוא, אפשטיין, ערך כמין מיפוי של המשניות עפ"י זיהויים וסימנים שהוא נתן בהן. אולם בכך נותרנו עדיין במישור הטכני ושאלת הטעם והמגמה שמאחורי העריכה נותרה בעינה. ענייננו שלנו הוא דוקא בשאלת המגמה וההיסקים המהותיים העולים מן הסידור והעריכה.

² ידוע, שהסוגיה הראשונה בבבלי כאן סוגיה סבוראית היא, וכבר העמיד על כך ר' שרירא גאון באיגרתו (מהד' לוי, עמ' 71), והוזכרו הדברים גם ע"י ראשונים על אתר.

כנעני נקנה ב...; (ד) בהמה גסה נקנית ב...; (ה) נכסים שיש להם אחריות נקנין ב...; נכסים שאין להם אחריות נקנין ב...³.
אכן, כשנושא משנתו מופיע בפני עצמו ואינו חלק ממערכת שלמה, נוקט התנא לשון קידושין. כך במסכת בבא מציעא: "חמש פרוטות הן... האשה **מתקדשת** בשוה פרוטה" (פ"ד מ"ז); וכך במסכת עדויות "האשה **מתקדשת** בדינר ובשוה דינר כדברי בית שמאי, ובית הלל אומרים: בפרוטה ובשוה פרוטה" (פ"ד מ"ז)⁴.
אבל העובדה שמצינו משנה המנוסחת בלשון קידושין "האשה מתקדשת...", מחמירה את השאלה, מדוע לא פתח התנא את המסכת במשנה זאת, וכבר לא היה צורך לשבץ כאן את שאר משניות הקניין. נראה, כי במכוון סודרה סדרת משניות הקניין כאן. מסתבר, שלפנינו תופעה, שניתן לכנותה 'עיבוי'. יש ומסדרי המשנה ביקשו במכוון לעבות מסכת מסויימת, והוסיפו לה קובצי משניות הנקשרים לענייני המסכת בקשר רחוק, אם סגנוני ואם אסוציאטיבי-תוכני. כך מצינו בעיקר במסכתות קטנות, שאלמלא היינו מוסיפים להן את אותם קבצים - היו הן זעירות כל כך, "ואידי דזוטר מירכס". כך במסכתות ראש השנה⁵, מועד קטן, מגילה וחגיגה. במסכת קידושין יש בכך חשיבות רבה, כדי לצמצם, ולו במקצת, את ההפרש הכמותי בינה לבין שאר מסכתות הסדר.

ג. המשנה בעקבות הכתוב

היגררותו של התנא אחר הכתוב במקרא ולשונו - הוא דבר ידוע ומקובל, והוא - לפי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות - אחד מכללי הסדר במשנה. וכזאת משמיע הוא גם לגבי מיקומה של מסכת קידושין. השם קידושין והפעלים הנגזרים

³ וכבר העמיד תוס' רי"ד על כך, שיכולה היתה הגמ' להשיב תשובה זאת, אלא "דכל כמה דמצי למיתב טעמא - יהיב".

⁴ מצינו אמנם לשון קניין בחז"ל כביטוי למעשה קידושין גם במקומות נוספים. אבל זה נאמר בהקשר של ענייני מכירה, כשמקור הלימוד הוא דין אמה עבריה, שלגביה ודאי מתחיל הדבר כעסקה קניינית. כך במכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דנזיקין פרשה ג': "וכי ימכור איש (את בתו) - הא למדנו שהוא רשאי **במכירתה**. ומניין שהוא רשאי בקידושה... ומניין שתהא נקנית בכסף". וכך בספרי דברים, פיסקה רסח: "כי יקח איש אשה ובעלה - מלמד שהאשה נקנית בכסף. שהיה בדין: ומה אמה עבריה שאינה נקנית בבעילה נקנית בכסף, אשה שנקנית בבעילה אינו דין שנקנית בכסף".

⁵ ראה מאמרי 'מסכת ראש השנה - בעיות ופתרונות', נטועים א (טבת תשנ"ד), עמ' 11-18, בעיקר עמ' 11 והערה 2.

ממנו כמו: 'מקדש'; 'מתקדשת' - מלשון חכמים הם⁶, לעומת קניין - שלשון הכתוב הוא. כך מבחירה הגמ' (ב ע"ב) את השינוי בין הניסוח בתחילת פרק א', "האשה נקנית", לניסוח בתחילת פרק ב', "האיש מקדש" - "מעיקרא תני לישנא דאורייתא, ולבסוף תני לישנא דרבנן. ומאי לישנא דרבנן, דאסר לה אכולי עלמא כהקדש".

מצינו בכתוב⁷ לשון קניין באשה במגילת רות:

ויאמר בעז לזקנים וכל העם: עדים אתם היום כי קניתי את כל אשר לאלימלך ואת כל אשר לכליון ומחלון מיד נעמי וגם את רות המאביה אשת מחלון **קניתי** לי לאשה להקים שם המת על נחלתו

(ד', ט-י).

בה בעת שקנה את רות לאשה, קנה גם את כל רכוש אלימלך מחלון וכליון. הרי לנו קניינים של דברים שונים בכפיפה אחת, ומן הראוי לקבוע מה הן דרכי הקניין של כל דבר ודבר.

והנה שם מצינו דרך קניין שנקט בה בועז והיא דרך קניין כללית: "וזאת לפניכם בישראל על הגאולה (זו מכירה - רש"י) ועל התמורה לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו... ויאמר הגאל לבעז קנה לך וישלף נעלו" (ד', ח-ט). הרי זה כמין קניין חליפין (ראב"ע שם). אכן, על קניין חליפין מדברת המשנה האחרונה מסדרת משניות הקניין בפרקו.

כי משניות הקניין מבררות דרכי קניין בעקבות המשתמע מן הפסוקים - הרי זה עולה מדברי הירושלמי כאן בהלכה ה':

בראשונה היו קונין בשליפת המנעל, הדא הוא דכתיב: 'וזאת לפניכם בישראל על הגאולה ועל התמורה שלף איש נעלו'... חזרו להיות קונין בקצצה. מהו בקצצה? בשעה שהיה אדם מוכר שדה אחוזתו היו מביאים חביות וממלין אותן קליות

⁶ במקרא יש למילה זאת משמע של הישמרות מטומאה והיטהרות ממנה. ראה, למשל, האמור לגבי בת שבע: "והיא מתקדשת מטמאתה (שמ"ב י"א, ד), או לגבי העם קודם מתן תורה: "ויקדש את העם ויכבסו שמלתם" (שמות י"ט, יד).

אבל גם במשמע של זימון לקראת, כמו בכתוב: "ואל העם תאמר התקדשו למחר" (במדבר י"א, יח) ופרש"י: "הזמינו עצמכם".

⁷ אף במדרש הכתוב מצינו. בכתוב לגבי אכילת תרומה "וכהן כי יקנה נפש קנין כספו הוא יאכל בו" (ויקרא כ"ב, יא), נדרש קנין כספו גם לגבי אשתו: "מנין לכהן שנשא אשה וקנה עבדים שיאכלו בתרומה? שנאמר: וכהן כי יקנה נפש קנין כספו..." (יבמות סו ע"ב); "ארוסה בת ישראל אוכלת בתרומה, שנאמר: וכהן כי יקנה נפש..." (כתובות נו ע"ב). וראה את שכתב האבני מילואים בשו"ת שלו סימן יז לגדר 'קנין כספו', ולענייננו ראוי לצטט את שאמר: "ומלתא דפשיטא שאין האשה קנויה לבעל קניין ממון... אין לו על הארוסה שום קנין ממון ואפילו הכי דבר תורה אוכלת בתרומה ומיקרי קניין כספו... כיון שקניין איסור שבה לבעל, במה שמוחדת לו ואסורה על כל העולם משום אשת איש". וראה עוד להלן הערה 10.

ואגוזים ושוברים לפני התינוקות, והתינוקות מלקטין ואומר נקצץ פלוני מאחזותו. ובשעה שהיה מחזירה לו, היו עושין כך, ואומרים: חזר פלוני לאחזותו. אמר רבי יוסי בר רבי בון: אף מי שהוא נושא אשה שאינה הוגנת לו, היו קרוביו מביאין חביות וממלין אותו קליות ואגוזים, ואומרים: נקצץ פלוני מאחזותו... חזרו להיות קונים בכסף ובשטר ובחזקה. 'שדות בכסף יקנו' (ירמיה ל"ב, מד) - זה הכסף; 'וכתוב בספר וחתום' - אלו עדי שטר; 'והעד עדים' - אלו עדי חזקה.

הנה לפנינו שלבים בתהליך: תחילה קנו בחליפין, כך בזמן שפוט השופטים; לאחר מכן עברו לקניין קצצה, ואחר עברו לקניין כסף או חזקה או שטר כפי שעולה מן הפסוקים בירמיה. כיוון שכך, עוסקת המשנה בקניינים הרלוונטיים עתה, ומתחילה בקנייני אשה ומהם לקנייני שאר דברים, וחותמת בחליפין היפים לכל דבר, פרט לאשה.⁸

ד. חידושים בדרכי הקניין

הירושלמי מדבר על שינויים שחלו בדרכי הקניינים בתקופת המקרא. אבל מסתבר, כי התורה עצמה חידשה דרכי קניינים לעומת מה שהיה נהוג קודם. כך מעלה החת"ם סופר בתשובותיו (יו"ד סי' שי):

דוודאי... אי לא חידשה התורה שום קניין לא לבני ישראל ולא לבני נח... היה בנוהג שבעולם, אדם קונה מחברו במעות, שהיה פורע לו עד גמירא מה שהתנו ביניהם ואחר כך היה לוקח מקחו לתוך ביתו ורשותו, ובוזה היה נגמר הקניין בלי ספק ופקפוק... וכן במתנה ומציאה אי לקח הדבר הנקנה לביתו ממש - פשיטא שהרי הוא שלו... אמנם ניתנה תורה ונתחדשו קניינים מחודשים, לחדא (= לבני ישראל) בכסף בלי שיקח הדבר הנקנה לידו כלל, ולאידך (= לבני נח) במשיכה, וזה איננו לקיחה לביתו ורשותו, אלא אפילו רק בסמטא ורשות הרבים כשמושכו או הגביה קנה.

לפי זה, חידשה תורה קניין כסף או משיכה, ובכך הפכה את מעשה הקניין למעשה סמלי יותר וממילא פשוט יותר. והנה, כדרך שמצינו שחידשה התורה בדרכי הקניינים, כן מצינו שחידשה תורה לגבי דרכי אישות ושינתה ממה שהיה מקובל. דבר זה משמיענו הרמב"ם בתחילת הלכות אישות:

⁸ "מניינא דרישא (האשה נקנית בשלש דרכים) למיעוטא מאי... למיעוטא חליפין... חליפין איתנייהו בפחות משה פרוטה ואשה בפחות מש"פ לא מיקנא נפשה" (גמ' ג ע"א) - "דגנאי הוא לה, הילכך בטיל לה מתורת חליפין (רש"י). מסתבר כי יסוד חליפין - תמורה; זו תמורה זה, זה חילופי זה. נמצא, מעמידים כלי כתמורת אשה, ואין לך עלבון גדול מזה. ושוב ראיתי מעין זה בדברי הרב י"י ויינברג "חליפין דומה למשא ומתן, חילוף דבר בדבר, וזה הוא הגנאי לאשה שהזכיר רש"י" (חידושי הגר"י, ירושלים תשנ"ה, עמ' 10).

קודם מתן תורה, היה אדם פוגע אשה בשוק, אם רצה הוא והיא לישא אותה, מכניסה לביתו ובוועלה בינו לבין עצמו ותהיה לו לאשה... כיון שניתנה תורה נצטוו ישראל, שאם ירצה האיש לישא אשה יקנה אותה תחילה בפני עדים, ואחר כך תהיה לו לאשה שנאמר: 'כי יקח איש אשה ובא אליה... ובאחד משלושה דברים האשה נקנית: בכסף או בשטר או בביאה... ולקוחין אלו הם הנקראין קידושין'.

הרי זה מזכיר את שהעלה החת"ם סופר לגבי שאר קניינים: לא עוד צורך בהכנסה לרשות ממש, אלא די במעשה קניין סמלי. עובדה זאת כשלעצמה יש בה כדי להסביר את הכללת קניין אשה במסכת קניינים.

אכן מתוך דברי הרמב"ם כבר עולה הבדל גדול בין הקניינים. בקידושי אשה צריך "שיקנה אותה תחילה בפני עדים", דבר שאיננו נדרש לקיומו של כל קניין אחר (ראה הלכות מכירה פ"ה ה"ט, אמנם הראב"ד שם משיג), והרי זה כמלמד שלא במעשה קניין רגיל מדברים אנו, אלא במשהו שונה בתכלית⁹.

ה. בין קניין אשה לשאר קניינים

כי שונה הדבר - ניתן להיווכח מתוך קניין השטר. מי הוא הכותב שטר? בקניין רגיל וודאי שהמוכר - "כיצד בשטר - כתב לו על הנייר או על החרס... שדי נתונה לך שדי מכורה לך" (רמב"ם הלכות מכירה פ"א ה"ז); "כיצד בשטר - כתב לו על

⁹ ואולי מכאן לתוספת שבאה בסיומה של המסכת - "ומצינו שעשה אברהם את כל התורה כולה עד שלא ניתנה" (וראה בהערות במהר"ץ חיות לסוף מסכת אבות, שכאן הוסיפו למשנה דבריו של אמורא - היינו דבריו של רב ביומא כח ע"ב). אפשר שבאו להורות, כי אף שיסוד מעשה הקידושין הוא משניתנה תורה ונתחדשה הלכה, הרי אברהם אבינו כבר נהג כך, שהרי הוא קיים כל התורה עוד קודם שניתנה.

¹⁰ א. אף זאת יש להזכיר, כי מעשה הקניין בקידושי אשה הוא נוסף על הכנסה לרשות. שהרי כך שורת ההלכה: "הארוסה אסורה לבעלה מדברי סופרים כל זמן שהיא בבית אביה... עד שיביא אותה לתוך ביתו וייתיחד עמה ויפרישנה לו, וייחוד זה הוא הנקרא כניסה לחופה והוא הנקרא נישואין בכל מקום" (רמב"ם הלכות אישות פ"י ה"א).

ב. ראה את שהבחין הרב יוסף אליהו הנקין בספרו פירושי איברא (ניו-יורק תשמ"א), סימן ד', בין קניין אשה לשאר קניינים. הרב ד"ר יקותיאל יעקב נויבואר הי"ד, בעבודת הדוקטור שלו, תולדות דיני הנישואין במקרא ובתלמוד (נוסח עברי: ירושלים תשנ"ד), האריך הרבה בהפרכת מחשבת חוקרים אחדים, כאילו נישואין בישראל נישואי קניין הם, שבאמצעותן רוכש כביכול הבעל את אשתו.

ג. ראה בספרו של הרב ישראל זאב גוסטמן, קונטרסי שיעורים על קידושין שיעור א', שהעלה, שיש בקידושי אשה שלושה דברים: 1. קניין; 2. אסר לה אכולי עלמא; 3. מיוחדת לבעלה. הוא הציע לקשור כל אחת מהדרכים שהאשה נקנית לאחד הקניינים: כסף - לקנין; שטר - לאסור אכ"ע; ביאה - ליחידה לו.

הנייר או על החרס הריני מכור לך... ונותן לו את השטר" (רמב"ם הלכות עבדים פ"ב ה"א). לעומת זאת בקניין אשה בשטר, הבעל הקונה הוא הכותב: "אם קידש בשטר, כותב על הנייר או על החרס... הרי את מקודשת לי... ונותנו לה בפני עדים" (הלכות אישות פ"ג ה"ג).

באמת, קניין במובן רגיל אינו יכול להתרחש כלל לגבי אשה מישראל. שכן שלא כאיש ישראל היכול למכור עצמו לעבד, אין האשה יכולה למכור עצמה כלל (ראה רמב"ם הלכות עבדים פ"א ה"ב: "אין האשה נמכרת בגניבתה וכן אינה מוכרת עצמה"¹¹).

וודאי, שאין האשה קניינו של הבעל במובן שיש לאדם בעלות על קניינים שרכש¹², ואין כאן אלא ביטוי מושאל. אולי גם במובן זה, שכדרך שקניינו של אדם נאסר על הזולת והמשתמש בו עובר על גזל - כן אסורה המקודשת לאיש על שאר האנשים והמשתמש בה עובר על "לא תנאף"¹³.

וממקום שבאנו נלמד גם על המבדיל. ברכושו שלו יכול אדם להעניק זכות שימוש לאחרים ואפשר לו להשאיל או להשכיר או למכור - אבל בקידושין אין הדבר מסור בידו כלל, הסכמה מצידו איננה מסירה מאשתו איסור אשת-איש כלל.

ו. קנה = עשה

אפשר, שקניין אשה מחזיר אותנו למובן הראשוני של הפועל 'קנה'. לראשונה נעשה שימוש במלה זאת ע"י חוה. עַתָּה נִתְּנָה הִיא שָׁם לְבִנָּה הַבְּכוֹר, קִין, נִימְקָה ואמרה: "קניתי איש את ה'" (בראשית ד', א). קניין זה - וודאי אין משמעו רכש, כדרך שתוארו של ה' כ"קונה שמים וארץ" אין משמעו רכש, אלא עשה, ה' עושה שמים וארץ. וחוה קנתה, היינו עשתה¹⁴ איש את ה', היינו עם ה', כאומרם: "שלושה שותפין הן באדם: הקב"ה ואביו ואמו" (קידושין ל ע"ב).

לימים בא הפועל גם במשמע מושאל של רכש. וכבר בבראשית מצינו רכש = עשה: "ואת הנפש אשר עשו בחרן" (י"ב, ה). ואם אמנם משמשת המילה בלשון

¹¹ זו הלכה מקובלת. ואשר טען המשנה למלך, כאילו מפירוש הרמב"ן לפרשת משפטים (כ"א, ד) עולה דעה שונה, ראה במהדורת הרב שעוועל בגרסה ובחזרת המהדיר, ולפי זה עולה כי אף הרמב"ן מסכים להלכה הרווחת.

¹² ראה גיטין פה ע"ב בהבחנה בין אשה לשפחה - "עבדא דקני ליה גופיה... אשה דלא קני גופיה".

¹³ אכן מצינו גם איסור גזל בעניין זה. ראה סנהדרין נז ע"א "וגזל וכן יפת תואר" וברש"י שם: "...וכן יפת תואר דהוי נמי גזל, שגזלן את אשתו במלחמה".

¹⁴ האריך בעניין זה פרופ' מ"ד קאסוטו בספרו על בראשית (מהדו"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 134).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חכמים במשמע של רכש ולקח, אפשר ואף מסתבר כי כאן בקניין אשה חזרנו למשמע המקורי - עשה¹⁵. וכאילו נאמר: האשה נעשית בשלושה דרכים. שמא תאמר: מה עניין עשייה כאן? יבוא מאמר חכמים במסכת סנהדרין (כב ע"ב) וילמד:

אמר רב אוניא משמיה דרב: אשה גולם¹⁶ היא, ואינה כורתת ברית אלא למי **שעשאה כלי**, שנאמר "כי בועליך עושיך ה' צבאות שמו" (ישעיה נ"ד, ה).

איש קונה (עושה) אשה ובפעולתם המשותפת הם קונים צאצאים יחד עם ה'.

ז. "וקונה עצמה בגט... היבמה"

עתה נידרש לכמה נקודות¹⁷ העולות מפרטי משניות הקניינים ומן הסדר שבו הן ערוכות. משנה א':

וקונה את עצמה בשתי דרכים... בגט ובמיתת הבעל, היבמה נקנית...

הנה לקראת סיום סדר נשים מזכירים את שבא בראשונה - יבמות, ואת שבא באחרונה (קודם למסכת שלנו) - גיטין. וקונה את עצמה בגט ובמיתת הבעל, היבמה...

אזכור היבמה מיד בסמוך, בא גם כדי לסייג ולומר: לא כל אשה קונה את עצמה במיתת הבעל. כי הנה יבמה, כלומר זו שמת בעלה ואין לה ממנו צאצא אבל יש לו אחים - אין היא קונה את עצמה לפי שעה, ועדיין זיקה לה לאחי בעלה ורק בחליצה או במיתת היבם תקנה היא את עצמה.

¹⁵ ואפשר שמצינו כן גם במקומות אחרים בחז"ל. ראה למשל בפרק ו' במסכת אבות, שהיא ברייתא שנשנתה בלשון המשנה (שם, א): "חמשה קניינים קנה לו הקב"ה בעולמו ואלו הן: תורה קניין אחד, שמים וארץ קניין אחד... ואמר 'מה רבו מעשיך ה', כולם בחכמה עשית מלאה הארץ קנייניך...' בית המקדש קניין אחד שנאמר 'מקדש ה' כוננו ידיך' (יא-ג)". הרי קניין במשמע של עשייה. על פי זה תתפרש לנו ההוראה הכפולה: "עשה לך רב וקנה לך חבר" (אבות פ"א מ"ו), לא כהוראות שונות אלא מקבילות: קנה = עשה, והתנא גיוון את לשונו.

¹⁶ במשמע של חומר גולמי לפני השלמתו לכלי.

¹⁷ כמעט לא ניגע בנקודות של תוכן והלכה, אף שוודאי הן עיקר עניינן של המשניות, שהרי בירורי התוכן ההלכתי מצויים בתלמודים ובפרשנים על אתר.

ח. לסידורה של משנה ב'

לאחר דרכי קניין אשה באה משנה ב' לדבר בדרכי קניין עבד עברי ואמה עבריה. אבל יש מקום לתהות קצת על הסדר - עבד עברי; אמה עבריה; נרצע. לכאורה, ראוי היה לפתוח באמה עבריה שכן דיברנו במ"א בנשים וטבעי היה להמשיך בכך, וביותר שיש דעה בחז"ל המביאה כמקור ללימוד קניין כסף באשה את קניין האמה העבריה¹⁸. זאת ועוד, הלוא בקניין אמה עבריה יש גם משהו מן הקידושין¹⁹.

אפשר שהקדים עבד עברי בשל הסדר בתורה (ריש משפטים): קודם עבד ואחר כך אמה. והרי סדר הכתוב הוא - לדעת הרמב"ם - אחד המנחים העיקריים לסידורם של חכמים. אלא שאם היה התנא נוקט את סדר הכתוב בעקביות, צריך היה להסמיך את דינו של הנרצע לדין העבד, שהרי בכתוב בא דין הנרצע בסמוך לעבד - ולא להפריד ביניהם בקניין האמה.

ואולי ההקבלה למשנה א' היא שהנחתה בסידור הדברים. מה מצינו במשנה א'? ברישא - אשה נקנית בשלש דרכים וקונה עצמה בשתיים; בסיפא - יבמה נקנית באחת וקונה בשתיים. כמין הקבלה לשני החלקים תעלה, אם נציב לעומת האשה את העבד ולעומת היבמה את הנרצע. גם בעבד משמשים שלוש ושתי דרכי קניין (אף כי בסדר הפוך), ובנרצע יש דרך אחת להיקנות ושתיים לקנות. אך באמת הדמיון הוא מהותי יותר. גם האשה וגם היבמה היא אותה אשה עצמה, וההתקשרות היא בעלת שני שלבים. אף עבד ונרצע הרי הם אדם אחד. אולם מבחינה מסויימת יש כאן הקבלה הפוכה בין שני השלבים: אצל אשה השלב הראשון הוא רצוני; האשה מתרצה להתקדש, התרצות שמן הסתם היא תולדת אהבה, ואילו השלב השני שאחר מות הבעל הוא כפוי עליה. לעומת זאת בעבד עברי השלב הראשון הוא בכפייה, שהרי הכתוב במשפטים "כי תקנה עבד עברי" אמור במי שנמכר בגנותו (מכילתא שם), ורק בו - הנמכר אף שלא לרצונו - אפשרי שלב ההתקשרות השני, שלב הרציעה, שלב שהוא תולדה של רצון הנובע מאהבה: "אהבתי את אדני את אשתי ואת בני" (שמות כ"א, ה).

¹⁸ ירושלמי כאן ה"א: "אם אחרת יקח לו" - מה זו בכסף אף זו בכסף".

¹⁹ בבבלי יט ע"א מובאת דעה, שמעות ראשונות ששילם האדון בעת קניית האמה - לקידושין ניתנו, וכך נפסק להלכה (רמב"ם הלכות עבדים פ"ד ה"ז), ורש"י בפירושו לשמות כ"א, ח מצא לכך רמז בכתוב.

ט. משנת עבד כנעני - משנת מעבר

מקניין עבד עברי נרצע העובד "לעולם" (שמות כ"א, ו) - עולם שנתפרש בתורה שבעל פה "עולמו של יובל" (קידושין כא ע"ב) וזהו שסיימה משנה ב' וקונה את עצמו ביובל - לקניין עבד כנעני לגביו נאמר "לעולם בהם תעבדו" (ויקרא כ"ה, מו). ושם, 'לעולם' כפשוטו, ואם מת האדון נשאר העבד בידי הבנים היורשים.

בשלוש המשניות הראשונות מדובר על דרך דו-סטרית; נקנה וקונה את עצמו. לעומת זאת במשניות ד-ה, המדברות בקניין מטלטלין וקרקעות, אין עניין להזכיר כיצד נעשה הקניין החוזר, שהרי כמעשה הקניין כן מעשה החזרה; מה כאן מוכר וקונה אף כאן, אלא שנתחלפו התפקידים וברור שכדרך שהוא נמכר כן הוא נקנה. מבחינה זאת קניין עבד כנעני הוא החוליה המקשרת, שאף שיש חידוש בדבר, כיצד הוא קונה את עצמו, ואף נחלקו תנא קמא ורבי מאיר בפרטי הדבר, הרי כדרך שהוא נקנה כן הוא קונה - בכסף ובשטר.

אכן יש בחזרת קרקע פן של חידוש, שהקרקעות חוזרות מאליהן ביובל ואף ניתן לגאלם כמפורש בפרשת בהר. ולכאורה ראוי היה לתנא להזכיר זאת בדבריו על קניין קרקע במשנה ה'.

ואפשר, שכיוון שכבר לא נהג היובל משלהי ימי בית ראשון²⁰, נזהר התנא מלכתוב זאת במשנה, כדי שלא יבואו לידי טעות ותקלה. ואף ששנה דרכי קניין של עבד עברי, והרי גם דין עבד עברי אינו נוהג אלא רק בזמן שהיובל נוהג²¹ - אין חשש לטעות, שכן אין עבד עברי נוהג כלל. לעומת זאת קרקעות עדיין נקנות והלכות קניינן הן הלכות אקטואליות ולכן יש להיזהר מאזכור קניין שאינו רלוונטי. ואולי מזה הטעם לא דיבר התנא על קרקעות אלא דיבר על מושג כללי יותר, "נכסים שיש להם אחריות".

י. סדר המשניות א-ה

במשנה ד' עובר התנא לדבר על דרכי קניין בעלי חיים ובמשנה ה' על דרכי קניין קרקעות ומטלטלין. ונראה שהסדר שנקט בו הוא סדר חשיבות: מאדם בן חורין לעבד, מעברי לכנעני, מאדם לחי ומחי לדומם.

²⁰ "משגלה שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט מנשה בטלו היובלות" (רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פ"י ה"ח).

²¹ רמב"ם שם פ"ה ה"ט.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כדרך שבמשנה ד' מדובר על שני סוגי בהמה; גסה ודקה, אף במשנה ה' מדובר על שני סוגי נכסים; שיש להם אחריות ושאינן להם אחריות. ואפשר שאף זו סיבה שלא דיבר התנא על קרקעות ומטלטלין, כדרך שהוא רגיל לקרוא להם בכל מקום. והקבלה מצינו בין בהמה מן הסוג השני, בהמה דקה, לנכסים מן הסוג השני, שאין להם אחריות - בשניהם נקבע שנקנים הם במשיכה: בבהמה לדעת חכמים ובמטלטלין לדעת הכל. אבל בשני הדברים אין זה קניין בלעדי, שכן ווודאי הוא, שאף הגבהה קונה בשניהם. ומה שנאמר לגבי מטלטלין: "אינן נקנין אלא במשיכה", לא בא אלא לאפוקי דרכי קניין קרקע - כסף שטר וחזקה - שאינם קונים במטלטלין. אמנם אפשר להם להיקנות בקניינים אלו כשהם נקנים אגב קרקעות. וכדרך שמטלטלין נגררים אחר קרקעות לגבי קניין, כן מצינו קרקעות נגררות אחר מטלטלין לגבי שבועות.

יא. חתימה מעין הפתיחה

בכך תמו משניות הקניין הפותחות ב...נקנית/ נקנה/ נקנין. וניתן לעמוד על שתי נקודות של מבנה. במשניות א, ג, ה, מצינו כעין הקבלה:
האשה נקנית בכסף בשטר ובביאה
עבד כנעני נקנה בכסף ובשטר ובחזקה
נכסים שיש להם אחריות נקנין בכסף בשטר ובחזקה²²

ואפשר שיש כאן סממן מסויים של חתימה מעין פתיחה. פתח באשה וסיים בקרקע. זיקת קנייני אשה - קרקע עלתה כבר מן הלימוד של קניין כסף באשה: "קניחה-קניחה משדה עפרון" (גמ' תחילת המסכת)²³. דמיון מה קיים גם בנקודה נוספת: כדרך שמצינו מטלטלין נקנין אגב קרקע, כן במידה **מסויימת**, קונה הבעל נכסים אגב קניין האשה.

²² בעניין זה נגע גם הרב אברהם וולפיש, ב'תופעות ספרותיות במשנה ומשמעותן העריכתית והרעיונית', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד.

²³ מסתבר שזיקת אשה-קרקע, המוצאת לה ביטוי בדרכי קניין משותפות, מעוגנת בתפיסה כוללת יותר המקבילה בין מעשה היצירה המשותף לאיש ולאשתו ולעובד אדמה ולאדמתו, שהיא קולטת את זרעו ומנביטה ממנו חיים. ומכאן למליצת הנביא: "ולארצך לא יאמר עוד שממה... כי לך יקרא... ולארצך בעולה... ולארצך תבעל" (ישעיה ס"ב, ד).

ובספר הזוהר (דברים, רעה ע"ב) אמרו: "אתתא קרקע איהי בארעא". וראה את שכתב 'בית האוצר' ח"א סוף כלל י"ד, דיש בזה רמז לדברי הגר"א, דאדמה היא נוקבא דאדם. וזה שכתוב ביבמות סג ע"א: "כל אדם שאין לו אשה אינו אדם; כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם". ובפרקי דר"א פרק יא: "אשה נמשלה לשדה". ובתוס' כתובות ב ע"ב ד"ה מציא: "האשה היא שדה של הבעל ואין הבעל שדה שלה".

יב. משנה ו' כחתימה

משנה ו' ממשיכה לעסוק בנושאי קניינים אבל חורגת היא מקודמותיה במטבע ניסוחה, שבה אין מדברים על קונה ונקנה. מבחינת מטבע הנוסח היא פותחת סידרה חדשה ועל כך ידובר עוד בהמשך.

בענייני קניין עוסקת היא בשניים: קניין חליפין ודרכי קניין של רשות גבוה, היינו הקדש. קניין חליפין אפשר ומוצב כאן כהמשך לקניין אגב של המשנה הקודמת, מה שם נקנין מטלטלין אגב מעשה קניין בקרקע, אף בחליפין נקנה דבר אחד אגב מעשה קניין באחר. ואפשר ומוצג כאן כעין קניין כולל, שכמעט הכל ניתן לקנות באמצעותו: מטלטלין וקרקעות ועבדים²⁴ וגם בעלי חיים, שאת קניינם מביאה המשנה כדוגמא: "כיצד - החליף שור בפרה". נמצא זה הקניין תופס בכל ששנינו עד עתה, פרט לאשה שאינה מתקדשת בחליפין כמפורש בבבלי ג ע"א-ע"ב: "לפי שחליפין ישנם אף בפחות משווה פרוטה, ואשה בפחות משווה פרוטה לא מיקניא נפשא". אכן היה מקום לסבור שאשה תתקדש בחליפין, שכן שני מאפייני קניין זה קיימים בכל קידושין:

- א. התמורה היא סמלית. יש אמנם גם חליפי שווה בשווה אבל בקניין החליפין הסתמי - קניין סודר - התמורה הניתנת²⁵ היא סמלית, ואין הסודר שווה ערך לחליפין. והרי אף בקניין אשה כן הדבר, שכל שיתן האדם - אין בו תמורה לדבר הנקנה, וכל שיינתן אינו אלא נתינת תמורה סמלית.
- ב. כדרך שבקניין חליפין כל אחד קונה ומקנה כאחד, כן במעשה קידושין יש הדדיות, שהרי יחד עם קניינו של הבעל אף האשה קונה זכויות.

ואפשר שאף מטעם זה נקבע, שקניין חליפין לא ישמש בקידושין, כדי שיהיה ברור לגמרי שהקניין הוא לאמיתו של דבר חד-סטרי: האיש קונה את האשה²⁶.

הנושא השני בו עוסקת משנה ו' הוא בהפרש שבין קניין גבוה לקניין הדיוט. שני הבדלים היא מציינת, ובשני היא חותמת: "אמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט". לאמר: הפרש יש בין יחסי קניין הדיוט-הדיוט ליחסי הדיוט-הקדש. בהדיוט - נדרש מעשה; בגבוה - די בדיבור של הקדשה; הדיבור כבר יוצר חלות של קדושה.

²⁴ עבד כנעני ודאי נקנה. לגבי עבד עברי נחלקו ראשונים, ראה ריכוז הדעות באנציקלופדיה תלמודית כרך טו ערך: חליפין, עמ' תקצד-תקצה.

²⁵ לשיטת ההלכה שהיא כחכמים, וכרם שהכלי הניתן הוא כלי של הקונה הניתן למקנה (ראה בבלי בבא מציעא מז ע"א; רמב"ם הלכות מכירה פ"ה ה"ה).

²⁶ שלא כבתרבויות מסויימות שבהן נעשה כמין טכס דו-סטרי, שבו היא והוא מקדשים זה את זה.

במעשה קידושין יש משהו מקניין הדיוט-הדיוט, אבל גם יש משהו מקניין הדיוט-גבוה. שיותר משיש קניין בעלות של הבעל, יש הקדשה האוסרת את האשה. שהנה הגזול את האשה מבעלה ובא עליה, לא מעשה גזל בלבד יש כאן אלא איסור חמור נוסף יש, ובאותה לשון שהתורה משתמשת לגבי שימוש בקודשים - מעילה - היא משתמשת לגבי ביאה על אשת איש ("איש איש כי תשטה אשתו ומעלה בו מעל"²⁷; במדבר ה', יב) והלא כך פירשה הסוגייה הראשונה בגמרא את המונח קידושין: "דאסר לה אכולי עלמא כהקדש".

נמצא, במעשה הקידושין יש גם משהו ממסירתו להדיוט וגם משהו מאמירתו לגבוה, והנה לנו כמין חתימת עניין המזכירה במשהו את פתיחת המסכת.

יג. בעיית חלקו השני של הפרק (משניות ז-י)

עתה נפנה לעיין בחלקו השני של הפרק המחזיק ארבע משניות (ז-י), שעניינן סוגי מצוות, וקשר אין לו, לכאורה, לעניין מסכת קידושין. וכבר עסקו ראשונים, אחרונים וחוקרים במתן טעמים לשיבוץ של משניות אלו כאן. יש שהתייחסו לאחת מן המשניות, אם לראשונה שבהן ואם לאחרונה, ויש שהסתכלו על המכלול כולו, ומתוך ההסתכלות הכוללת ביקשו הסבר. יש שמצאו קשר תוכני, ויש שהתייחסו לקשר צורני בלבד. העובדה שאף סדרת המשניות הראשונה נשנתה ברובה הניכר אגב אורחא, ואף רוב משניותיה אינו מעניין המסכת, יש בה כדי להכביד על הסברי 'אגב' ו'גלגול' לגבי סדרה זו, שכן כבר אנו מתגלגלים מעניין לעניין ומתרחקים מעניינה של המסכת. אנו נלך בעקבות הצעות רבותינו ואפשר יימצאו לנו אף גרגרי חידוש אחדים.

יד. הסבר הריטב"א

הריטב"א בחידושו למסכת (דף כט ע"א, ד"ה מתניתין) מסביר, שההלכה הרלוונטית למסכת במשנה ז' היא זו המדברת על חובתו של האב ביחס לבנו 'להשיאו אשה', "ואידי דתנא הא תנא אידך". כלומר, אגב הלכה זו נשנו שאר ההלכות במשנה. וכמובן, יש להוסיף, שאגב משנה זו נשנו יתר המשניות שבסדרה.

²⁷ על המעילה הכפולה רומז הכתוב באמרו: "איש איש", ודרשו רבותינו: "לא היה צריך לומר אלא איש כי תשטה, מה תלמוד לומר 'איש איש' - ...שהיא כופרת לשנים... היא כופרת באישה שהפקיד גופה אצלו לשמרו, והאחד שהיא כופרת בקב"ה" (במדבר רבה ט', ב).

בדרך זו דרך בעל 'תפארת ישראל' בפירושו ('יכין' בסוף הפרק), אלא שלדידו הלכה זו היא המבוא לתחילת פרק ב', 'האיש מקדש': "מדצחה למינקט השתא 'האיש מקדש', נקט תחילה 'כל מצוות הבן על האב', דמן הראוי שאביו יתעסק להשיאו אשה".

הבעיה העיקרית בדרך זו היא, שהעיקר חסר מן הספר. הרי המשנה סתמה ודיברה על כך שחובות האב ביחס לבנו מוטלים על האיש, אבל מה הן אותן חובות - לא נתפרש במשנה. שאתח החובות היא 'להשיאו אשה' - הרי זה מפורש רק בדברי התוספתא המובאת בגמ' (כט ע"א). ואם אכן הלכה זו היא העילה לשיבוצה של כל הסדרה כאן, היתה היא צריכה להופיע במקום בולט במשנה.

טו. העולה מן המשנה: נשים אינן מצוות להינשא

מה כן מודגש במשנה? היות אותן חובות מוטלות על האיש ולא על האשה. וזו ההלכה החוזרת במשנה בכל שלושת חלקיה (מצוות הבן על האב, מצוות האב על הבן; חיובן או פטורן של הנשים [חיובם של הגברים נראה כאילוטרציה, שהרי בכל האפשרויות אנשים חייבים]). מה טעם נפטרו נשים ממצוות מסוימות - לא נתפרש במשנה, והוא עולה מתוך הדיון לגבי כמה מצוות בגמ'. הנה לגבי פדיון הבן נאמר כך:

לפדותו - מנלן? דכתיב: 'כל בכור בניך תפדה'... ואיהי מנלן דלא מיפקדה (ומהיכן לנו שהאשה אינה מצווה לפדות את בנה)? דכתיב 'תפדה' - תפדה", כל שמצווה לפדות את עצמו מצווה לפדות את בנו, וכל שאינו מצווה לפדות את עצמו אינו מצווה לפדות אחרים. ואיהי מנלן דלא מיחייבה למיפקד נפשה? דכתיב: 'תפדה' - תפדה, כל שאחרים מצווים לפדותו מצווה לפדות את עצמו, וכל שאין אחרים מצווים לפדותו אין מצווה לפדות את עצמו. ומנין שאין אחרים מצווין לפדותה? דאמר קרא 'כל בכור בניך תפדה' - בניך ולא בנותיך (כט ע"א).

כיוצא בזה נאמר לגבי מצוות תלמוד תורה, שהאיש מצווה בה ביחס לבנו ולא האשה.

ללמדו תורה - מנלן? דכתיב 'ולמדתם אותם בניכם'. ... איהי מנלן דלא מיחייבא? דכתיב: 'ולמדתם' - ולמדתם, כל שמצווה ללמוד מצווה ללמד, וכל שאינו מצווה ללמוד אינו מצווה ללמד. ואיהי מנלן דלא מיחייבא למילף נפשה (מהיכן לנו שאין היא מצווה ללמוד בעצמה)? דכתיב 'ולמדתם' - ולמדתם. כל שאחרים מצווין ללמדו אין מצווה ללמד את עצמו (כט ע"ב).

לגבי המצווה להשיאו אשה לא מצאנו לימוד מקביל. מסתבר כי זאת גם בשל כך שאין מקור מהתורה למצוות האיש להשיא אשה לבנו, אלא מדברי נביא (ראה

בגמ' ל ע"ב). וניתן ללמוד מן המפורש על הסתום: כדרך שלגבי פדיון הבן ותלמוד תורה האשה פטורה כיוון שהיא עצמה אינה חייבת במצוות זו²⁸ - כך היא פטורה מלהשיא אשה לבנה, כיוון שהיא עצמה אינה חייבת להינשא. זו אכן שורת ההלכה: "האיש מצווה על פריה ורבייה אבל לא האשה" (רמב"ם הלכות אישות פט"ו ה"ב)²⁹. והרי כל טעמה של מצוות לקיחת אשה היא לצורך קיום מצוות פרו ורבו³⁰. נמצא, אין האשה מצווה להינשא, והיסק זה יש לו משמעות רבה לעיקר עניינה של מסכת קידושין.

זה אולי עומד גם ביסוד ההבדל בניסוח, בין תחילת פרק ראשון לתחילת פרק שני. בראשון - האשה היא הנושא, ולכן מדברים לגביה על קניין; 'האשה נקנית'. לעומת זאת, בתחילת הפרק השני הפותח באיש כנושא נאמר 'האיש מקדש', שיש בו גם משמע של קדושה ומצווה³¹.

טז. המשנה עוסקת בהשלכות מחיי הנשואין

ההלכה השנייה במשנה ז' משמיעה כי נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן. טעם לפטור זה מציע ר"ד אבודרהם בספרו³² בזו הלשון: "הטעם שנפטרו הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן, לפי שהאשה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו, ואם היתה מחויבת במצוות עשה שהזמן גרמן, אפשר שבעת עשיית המצווה יצווה אותה הבעל לעשות מצוות... לפיכך פטרה הבורא ממצוותיו כדי שיהיה לה שלום עם

²⁸ כך אמנם כתב הר"ן: "ובהא גבי להשיאו לא בעיא בגמ' מנלן, דאיהו לא מיפקדא, דכיון דדברי קבלה נינהו, סברא היא דכי היכי דאשה פטורה מללמד את בנה ומלפדותו משום דאיהו לא מיפקדא, להשיאו אשה נמי פטורה כיון דלא מיפקדא אפריה ורביה".

אולם מלשון הר"י מיגש נראה, כי מצא לפניו איזה לימוד בגמ', שכך כתב הוא (יצא זה עתה ע"י מכוון אופק, ירושלים-קליוולנד תשנ"ה): "ואיהי מנלן דלא מיפקדא, דכתיב ברישא (ירמיה כ"ט, ו) 'קחו נשים והולידו בנים ובנות' ובגברי קא משתעי, מי שמצווה לישא מצווה להשיא, ושאינו מצווה לישא אינו מצווה להשיא".

²⁹ נחלקו תנאים בדבר במסכת יבמות סוף פרק ו', ונפסקה הלכה כדעת הפוסט נשים. אכן ראה במגן אברהם (או"ח קנ"ג ס"ק ט') שהעלה בעקבות דברי התוס', כי נשים שייכות במצוות "לא תהו בראה לשבת יצרה".

³⁰ הרמב"ם בספר המצוות מנאה כמצווה נפרדת. מצווה ריב: "היא שציונו לפרות ולרבות", ומצווה ריג: "היא שציונו לבעול בקידושין ולתת דבר ביד האשה". ניסוח זה של המצווה כבר אינו מצריך קביעה שנשים אינן חייבות בה, שהרי זה משמע מעניין המצווה. לעומת זאת במצוות פרייה ורבייה הבהיר: "ומצווה זו אין הנשים חייבות בה".

³¹ אמנם מיד בהמשך שם נאמר: "האשה מתקדשת", אבל זו כבר גרירת הניסוח מן הרישא.

³² מהדורת ירושלים תשי"ג, עמ' כה.

בעלה". כלומר, השעבוד הצפוי לה לבית ולמשפחה הוא שפטר אותה משעבוד למצוות שהזמן גרמן³³.

לפי זה, מבטאת משנתנו את ההשלכות הנובעות מחיי הנישואין הן לגבי האיש והן לגבי האשה. לגבי האיש הרי זה מוסיף לו חיובים ומצוות שהוא מצווה לגבי בנו, ואילו לגבי האשה הנישואין דווקא גורמים להקל על חובותיה הדתיות, שכן בעטיים היא פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן.

מכאן לקשר נוסף. מצוות קידושין היא מצווה שאדם מקיים בעצמו **בעזרת זולתו**; בעזרת זו המשמשת עזר כנגדו. ובעקבות הנישואין יבואו מצוות שאדם מקיים **ביחס לזולתו**, והן נחלקות לשניים: 1. מצוות שהאב מצווה ביחס לבנו³⁴, היינו מצוות שהאב הוא הפועל את פעולת המצווה, אבל הקיום יהיה בבנו: הבן יהיה נימול, הבן יהיה פדוי. 2. מצוות שהבן מצווה ביחס לאביו ואמו, בהן הכל יישאר אצל העושה, הוא העושה והוא המקיים; ההורים משמשים רק כעילה למצווה.

יז. קשר בין משניות ו-ז

תוס' רי"ד קושר את משנה ז' לקודמתה, ובכך מבקש להסביר את הקשר: "משום דתנא רשות הגבוה בכסף ורשות ההדיוט בחזקה, שיש חילוק בין גבוה להדיוט, תנא נמי החילוק שיש בין האיש ובין האשה".

³³ ואפילו מצווה שאין היא נפטרת ממנה, כמו כיבוד ומורא אב ואם - כאמור במשנה 'כל מצוות האב על הבן אחד אנשים ואחד נשים חייבין' - גם בה נאמר בכתוב **"איש** אמו ואביו תיראו", זאת כי: "איש סיפק בידו לעשות; אשה אין סיפק בידה לעשות, מפני שרשות אחרים עליה", היינו רשות בעלה (קידושין לע"ב ורש"י שם).

³⁴ אמנם אם האב לא קיים מצוות אלו, צריך הבן, כשיגדל, לבצע אותן בעצמו. כך מסביר התויו"ט את הנוסח: 'מצוות הבן על האב', היינו מצוות המוטלות על האדם (הבן) בכל אופן, אשר על כן חייב הוא לקיימן אם אביו לא קיים אותן בו. לפי זה ניתן יהיה להסביר מדוע הברייטא המפרטת את אותן מצוות, לא הזכירה גם את מצוות חינוך למצוות, שהאב מצווה עליה מדברי קבלה (חינוך לנער על פי דרכו). ניתן להסביר: מצווה זאת הושמטה כיון שאינה בלעדית לאב. אולם בידוע שנחלקו ראשונים בדבר, ויש הסבורים שרק האב חייב ולא האם. אבל ההסבר יהיה: כאן נמנו מצוות המוטלות בעיקרון על הבן, אלא שקיומן הראשוני מוטל על האב, ואילו מצוות חינוך מוטלת רק על האב, שכן הבן כשיגדל יהיה מצווה לקיים את המצוות מהתורה ולא להתחנך לקיימן מדברי קבלה.

אולם אם נדרשים לקשר בין המשניות נראית הצעתו של ר"ח אלבק³⁵, לפיה לא זיקה תוכנית קיימת בין שתי המשניות אלא דמיון בניסוח: שתייהן פותחות במילה 'כל'. ולא רק שתייהן אלא גם משניות ט' ו-י'. נמצא לפנינו סדרת משניות שיש להם תבנית ניסוחית דומה. ולתבנית זו ניתן לצרף גם את המילה 'חוץ', הבאה להוציא מן הכלל 'כל' והיא מופיעה במשניות ז, ח, ט.

לפי זה סדרת המשניות מתחילה כבר במשנה ו'. אולם אם נזכור כי גם משנה ו' נזדמנה למסכתנו כנגררת מחלק מסדרת משניות קניין ובאה, לכאורה, דרך אגב, הרי כשהיא גוררת בעקבותיה סדרת משניות נוספת, הרי זה בגדר אורח מכניס אורח.

ה'פני יהושע' מבקש לראות את שתי הסדרות כקשורות לנושא הקניינים. לגבי הראשונה הרי זה פשוט וברור: היא עסקה בקנייני העולם הזה, ועתה "חזר (= בא) לפרש קניין העולם האמיתי דלעולם הבא, שאינו נקנה בשום דבר מהקניינים הקודמים שקניין קנייני העוה"ז, אלא בשכר קיום המצוות כדאיתא בסוף פרקין: 'כל העושה מצווה אחת מטיבין לו ונוחל את הארץ', והיינו העולם הבא". ובשל המסר שבמשנה האחרונה הקדים את שאר המשניות המדברות במצוות: "לפי שאינו דומה מצווה ועושה, משום הכי הקדים מצווה הנוהגת בזכרים ולא בנקבות ומה שנוהג בשניהם ומה שנוהג בארץ ולא בחו"ל", עד סוף הפרק³⁶.

יח. 'מצווה אחת' - מצוות קידושין

בעקבות דבריו של ה'פני יהושע' ניתן להסביר את המשנה האחרונה בדרך שונה מזו המקובלת, וליישב בכך תמיהה נוכח שניות העולה משני משפטים הכתובים בה.

כל העושה מצווה אחת מטיבין לו ומאריכין לו ימיו ונוחל את הארץ, וכל שאינו עושה מצווה אחת אין מטיבין לו ואין מאריכין לו ימיו ואינו נוחל את הארץ.

³⁵ מבוא למסכת קידושין בש"ס המבואר על ידו, כרך נשים" עמ' 309. ומצינו סדרות משניות שזה המשותף בהן, ראה למשל מגילה פרק א' סדרת משניות הפותחות: "אין בין" (ה-יא).

³⁶ א. 'המקנה' הלך אף הוא בכיוון של זיקה לסדרת הקניינים, אבל בדרך שונה.
ב. פרופ' אברהם וייס בהרצאתו ל"סדר משנת קידושין" (קובץ תורה שבע"פ, ירושלים תשכ"ח, עמ' טז-כג) הלך אף הוא בכיוון של בקשת הזיקה לקניינים ומסביר בין השאר: "המשנה כאילו שבה כאן לקניין אשה שבראש פרק הקניינים, ויסוד העמדת שני מקורות אלו (היינו משניות הקניינים ומשניות המצוות) זה אחר זה הוא הרעיון: מטרת הקניין החשוב ביותר שבראש פרק הקניינים הוא לבנות בית ולהעמיד בנים, והנה מה היא ההתחייבות ההדדית שלהם בנוגע למצוות - כל מצוות הבן על האב". כלומר מיקום משנתנו רומז לתכלית הקניין, עליו דיברה המשנה הראשונה.

על פי פשוטם של דברים: 'מצווה אחת' = אחת מן המצוות. נמצא, לכאורה, כי די לו לאדם מישראל לקיים מצווה אחת כדי לזכות בכל הטובה המובטחת. מאידך, די לו לבטל אחת כדי לאבד את כל הטובה המובטחת. וכיצד נכוונות שתי הקביעות הללו זו בצד זו? בידוע שרוב בני אדם מקיימים לא מעט מצוות, ואף זה בידוע שרוב בני אדם מבטלים מצוות אחדות, וכבר קבע החכם: "כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קהלת ז', כ). ובכן אדם ממוצע המקיים הרבה ומבטל מקצת - מטיבין לו או אין מטיבין לו? נוחל הוא את הארץ או אינו נוחל? פתרון שמציעה הגמ' (לט ע"ב) לשאלה שנשאלה על ידה, מעלה ארוכה גם לשאלה זאת:

אמר רבי יהודה, הכי קאמר: כל העושה מצווה אחת יתירה על זכויותיו - מטיבין לו.

כלומר הדברים מכוונים כלפי אדם בינוני (תפארת-ישראל), שמאזן זכויותיו וחובותיו שקול הוא. או אז בכוחה של מצווה אחת, להכריע את הכף לטובה, ואם הוא מבטל מצווה המזדמנת לו, נמנעת ממנו כל אותה טובה. בזו הדרך דרכו כל פרשני המשנה.³⁷

אולם קביעת משנה זאת בתוככי מסכת קידושין מוליכה למחשבה שהמצווה האחת לה נתכוונה משנתנו היא מצוות קידושין, היא המבוא למצוות פרו ורבו. ומי שמקיים זו המצווה אכן מטיבין לו³⁸ ונוחל את הארץ גם במשמע ארצי פשוט, שמעמיד הוא צאצאים שימשיכו את שמו ויחזיקו בנחלתו וזו היא לו אריכות ימיו. וכל שאינו עושה מצווה אחת, היינו מצוות קידושין ומצוות פרו ורבו, הרי עם קץ ימיו הקצובים כבר הוא נכרת ואינו נוחל את הארץ.

³⁷ לרבות הרמב"ם, למרות שהוא עצמו יכל לפרש בדרך שונה, בעקבות דברים שכתב הוא בפירושו לסוף מסכת מכות. על דברי ר' חנניה בן עקשיא 'רצה הקב"ה לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות', כתב הרמב"ם: "מיסודות האמונה בתורה שאם קיים האדם מצווה משלש עשרה ושש מאות מצוות כראוי וכהוגן ולא שיתף עימה מטרם ממטרות העולם הזה כלל, אלא עשה לשמה מאהבה... הרי הוא זוכה בה לחיי העוה"ב...". מעתה אפשר היה לו לפרש אף כאן: 'כל העושה מצווה אחת' - היינו כראוי וכהוגן לשמה ומאהבה - מטיבין לו ונוחל את הארץ; ואם אינו עושה, גם לא אחת, בשלימות - במה יזכה? יתכן שנמנע מלפרש כאן בדרך זו, כיון שהסיפא: 'וכל שאינו עושה מצווה אחת...' אינה אפשרית לגביו. שהרי כך הוא ממשיך ואומר שם בפירושו למכות: "לכן אמר ר' חנניה, כי מחמת ריבוי המצוות **אי אפשר שלא יעשה האדם אחת** בכל ימי חייו בשלימות ויזכה להישארות הנפש באותו המעשה".

על אפשרויות נוספות לפירושה של פסקה זו במשנה ראה בהרצאתו של מ' הירשמן, 'מצווה ושכרה במשנה ובתוספתא' בדברי הקונגרס העולמי העשירי במדעי היהדות ג, 1 (תש"ף). והשוה לאמור במס' יבמות סב ע"ב: "אמר רבי תנחום אמר רבי חנילאי: כל אדם שאין לו אשה שרוי בלא שמחה, בלא ברכה, **בלא טובה**".

יט. דרך ארץ - חיי אישות

לפי זה אפשר יהיה למצוא קשר מוצק יותר בין שני חלקי המשנה האחרונה. חלקה השני המסיים את הפרק כבר אינו שייך לכאורה לסדרת המצוות, שכן נאמר בו: כל שישנו במקרא ובמשנה ובדרך ארץ, {לא במהרה הוא חוטא}, שנאמר: 'והחוט המשלש לא במהרה ינתק'; וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ, אינו מן הישוב.

נקל לראות קשרים אל הרישא. גם קטע זה פותח ב'כל', גם כאן עוסקים בגמול³⁹ ובהיפוכו; גמולו של השייך במקרא במשנה ובדרך ארץ שהוא מרוחק מן החטא, ואילו זה שאינו עוסק גם באחד מכל אלו שהוא אינו מן היישוב. ואפשר שהסיפא משלימה את הרישא. הרישא מדברת על העושה מצווה, ואילו הסיפא מלמדת כיצד יתרחק האדם מן העבירה⁴⁰. אם ברישא דיברנו על נחלת הארץ, שנתפרשה ע"י רבותינו כארץ העליונה והעולם הבא, הרי היישוב שבסיפא וודאי מכוון ליישובם של בני אדם כאן, עלי אדמות.

מתוך שלושת הדברים הרי מקרא ומשנה וודאי מכוונים לתלמוד תורה, זו שבכתב וזו שבע"פ, אבל למה הכוונה במונח 'דרך-ארץ'? דרך כלל, נתפרש הדבר אם במובן הליכות מוסר ודרכי יושר ואם במובן של מלאכה ועבודה מפרנסת⁴¹.

אולם מצינו ביטוי זה גם במובן של חיי אישות. בפרק 'קניין תורה' מצינו בין המידות שהתורה נקנית בהן גם "מיעוט דרך ארץ" (אבות פ"ו מ"ה). ופירש ה'תפארת ישראל': "דרך ארץ - תשמיש, שהוא מחליש את החריצות והזיכרון".

על פי זה אפשר לפרש גם כאן: כל שישנו במקרא במשנה ובדרך-ארץ, היינו שהוא חי חיי אישות כדרך כל הארץ - לא במהרה הוא חוטא⁴². ואילו זה שאין לו חלק בתורה ובחיי אישות אינו מן הישוב, כלומר אינו שייך למסגרת החברה כלל.

³⁹ אכן יושם לב, לא בגמול עוסקים כאן, אלא בתוצאה ודאית. ולפי זה, אפשר, שאף הרישא אינה עוסקת בשכר אלא בתוצאה, וזה מתאים לדרך החסר שהצענו.

⁴⁰ והשוה למאמרו של רבן גמליאל "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עון..." (אבות פ"ב מ"ב).

⁴¹ ראה מאמרו של פרופ' דב רפל, "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" בתוך: ממלכת כהנים וגוי קדוש (ירושלים תשמ"ט) עמ' 13-24, המעמיד על הפירושים הרבים שהוצעו למונח זה.

⁴² א. והשוה דברי רב חייא לגבי נשים: "דיינו שמגדלות את בנינו ומצילות אותנו מן החטא" (יבמות סג ע"א).

ב. מעניין, בין המסכתות הקטנות שזמנן לאחר תקופת התלמוד מצינו שתיים הקרויות דרך ארץ שעוסקות הרבה בהליכות מוסר ודרכי יושר, אבל ראשונה שבהן (רבה) פותחת בדינו של המקדש את האשה ועוסקת באיסורי עריות. מסתבר שזה נקשר למשמע של דרך ארץ = אישות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הבנה כזאת יש בה כדי להסביר את הזיקה בין שני חלקי המשנה. הרישא מדברת על מצוות קידושין והסיפא על דרך ארץ, היינו חיי נישואין. ואין לך סיום יפה יותר לפרק ראשון בקידושין מאשר זה המעלה על נס את מצוות קידושין וערכה. לא זו בלבד שהיא מצווה אלא שמצווה מיוחדת היא, שבעטייה מטיבין לו לאדם ומאריכין את ימיו ונוחל את הארץ ומתרחק מן החטא והופך לבן הישוב.

כ. המצווה - להעמיד צאצאים 'מן היישוב'

הביטוי 'אינו מן היישוב' אפשר והוא רומז לכתוב האמור בישעיהו: "לא תהו בראה לשבת יצרה" (מ"ה, יח) והוא המקור לחיוב לעסוק ביישובו של עולם⁴³. בשאלת היחס בין גדרי 'פרו ורבו' לגדרי 'לשבת יצרה' דנו ראשונים⁴⁴. על כל פנים על פי דרכנו אפשר לנו לומר: הרישא מדברת במצוות 'פרו ורבו', והסיפא בעניין הכללי של עיסוק ביישובו של עולם, העולה מ'לשבת יצרה'⁴⁵.

הראשונה מתקיימת ע"י האב אם הוליד ולד של קיימא, ואילו השנייה מתקיימת על ידו רק אם זה הבן ישנו במקרא או במשנה או בדרך ארץ. שכן אין

⁴³ ראה משנה גיטין (פ"ד מ"ה) בדין חציו עבד וחציו בן חורין, שכופין את רבו לשחררו משום 'לא תהו בראה לשבת יצרה', שיוכל לשאת בן חורין.

⁴⁴ ראה למשל תוס' בגיטין מא ע"ב ד"ה לא תהו, וראשונים נוספים שם.

⁴⁵ ממבט אשר כזה תתבאר במשנה נקודה הנראית קשה. ברישא נישנו שתי צלעות תוך הקבלה ניוודית מופגנת:

כל העושה מצוה אחת -	וכל שאינו עושה מצווה אחת
מטיבין לו	אין מטיבין לו
ומאריכין לו ימיו	ואין מאריכין לו ימיו
ונוחל את הארץ	ואינו נוחל את הארץ

מצפים היינו לראות מבנה מעין זה בשתי הצלעות שבסיפא, והנה נכונה לנו הפתעה. הצלע הראשונה כבר היא אמורה בלשון שלילית: "כל שישנו במקרא... לא במהרה הוא חוטא".

מסתבר, שאמירה בנוסח זה באה בשל הפסוק המוכיח - "והחוט המשולש לא במהרה ינתק". לא במהרה = לא במהרה. אולם לא ברור לשם מה נדרשנו לפסוק כלל ועיקר, שהרי הרעיון כאן פשוט ומחזור, וכיוצא בזה נאמר במסכת אבות בלא להזדקק לכתוב מוכיח: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עוון" (פ"ב מ"ב). וביותר שהפסוק במקורו ובהקשרו כלל לא עסק בתורה ובדרך ארץ אלא בחיבור שבין אנשים (ראה בקהלת ד').

ואפשר שראו בכתוב זה רמז גם למעשה ההולדה, שכן מצינו בין הדרשות לזה הכתוב:

ר' יוחנן אמר: 'טובים השנים' - איש ואשתו - 'מן האחד' - זה לעצמו וזו לעצמה. 'והחוט המשולש' - זה הקב"ה שהוא פוקדן בבנים" (קהלת רבה ד', יב).

והרי זה כבר שייך ישירות לעניינו. וכיוון שכך, גם באו לדרוש לעניין זה, וכנראה שבמילה 'חוט' מצאו רמיה לחטא ומכאן לצירוף "לא במהרה הוא חוטא".

חובתו של האב מסתיימת עם ההריון והלידה, ועליו לדאוג ולצייד את בנו בכלים מתאימים ולהכשירו להיות אדם מן היישוב.

כא. לסדר משניות ו-י

עתה נידרש לקשרים אפשריים שבין משניות הסדרה השנייה. כבר ראינו שיש בהן ניסוח משותף, אבל ניתן גם למצוא זיקות נוספות.

משנה ו' פותחת בכללים ומסיימת בשלש מצוות מפורטות, היוצאות מכלל מצוות לא תעשה שנים חייבות בהן: בל תשחית, בל תקיף ובל תטמא למתים. עניין ההיטמאות למת מחזיר אותנו למצוות המשפחתיות, שהרי מצווה להיטמא לשבעת הקרובים, והרי לנו כמין סגירת מעגל המשנה שפתחה במצוות המשפחתיות. אבל היא גם המבוא למשנה הבאה; שכן איסור היטמאות - במי הוא אמור? - בכהנים, שכיוון שמשמשים הם בעבודת הקודש במקדש, צריכים הם לשמר עצמם מטומאת מת. נשים אינן מוזהרות בכך, גם בשל העובדה שעבודות הקודש אינן נוהגות בהן, וזה עניין משנה ח' המונה שמונה עבודות בקודש שאינן נוהגות בנשים.

משנה ח' סיימה: "חוץ ממנחת סוטה ונזירה, שהן מניפות". מנחות - ממה הן באות? מתבואת הארץ, ומכאן אולי המעבר למצוות התלויות בארץ. אכן אף מצוות האמורות במשנה ח' תלויות במקום, מקום העבודה במקדש. וניתן לראות מעבר ממצוות התלויות בזמן במשנה ז', למצוות התלויות במקום: מקדש במשנה ח'; ארץ ישראל במשנה ט'.

וממצוות התלויה בארץ - לארץ התלויה במצוות. זהו שאומרת משנה י': "כל העושה מצווה אחת... נוחל את הארץ". ומשהזכרנו במשנה את זה שאינו עושה מצווה, כלומר חסר הוא מצווה נדרשת, באה המשנה לדבר על הדרך להימנע מן העבירה: "כל שישנו במקרא במשנה ובדרך ארץ לא במהרה הוא חוטא". ומן הארץ ליישוב: העושה מצווה - נוחל את הארץ; מי שאינו לא במקרא לא במשנה ולא בדרך ארץ - אינו מן היישוב.

עניין זה של תורה ודרך ארץ מחזיר אותנו אל תחילת הסדרה, שכן מצוות הבן על האב כוללות לימוד תורה ולימוד אומנות, שבכך מכשיר הוא אותו להיות אדם מן היישוב.

והנה מה אנו מוצאים בסיום הפרק - גם את המספר שלוש וגם את המלה דרך. והרי זה מזכיר את תחילת הפרק: "האשה נקנית בשלוש דרכים"⁴⁶.

⁴⁶ בעניין זה ראה עוד בעבודתו של הרב א' וולפיש (לעיל, הע' 22).